

ТРАГЕДИЯТА НА „ОТЧУЖДЕНИЯ“ РАЗУМ („Белият гушер“ на Павел Вежинов)

ЕВЕЛИНА БАЛЧЕВА

Когато новелата на Вежинов „Белият гушер“ се появи за пръв път на страниците на сп. „Съвременник“, тя беше изтъкувана като нова трансформация на обикнатия и вече „демодиран“ в известна степен научнофантастичен „мит“ за мутанта. Но поставен в общия идейно-философски контекст на Вежиновото творчество, този проблем изключително разширява и задълбочава философско-художествените си измерения. Привидно безобидният сюжет на научната фантастика (третиран тук твърде скептично) прераства във *философска алегория* за трагедията на модерния човек с инвалидизирана душевност — програмирана и кибернетизирана, в *гротескова притча* за драмата на „духовния кастрат“ на нашето време, роден не само и най-малко от спекулативни манипулации с човешкия ген. Чрез страшната и нечовешка съдба на отчуждения от собствената си природна същност герой Вежинов провокира обобщения за трагедията на отчуждения разум — един от основните социално-философски и психологически проблеми на нашето време.

Макар привидно да стои на пръв план, едва ли е уместно въпросът за мутацията и акселерацията да се изтъква като централен, решаващ и изчерпващ проблематиката. Това е сравнително частен и страничен момент — само една от поредните „уловки“ на писателя — псевдообосновка за раждането на алегоричния, гротесков образ. (Една от особеностите на фантаста Вежинов е, че се старае да не „оскърбява“ недоверчивия дух на възпитания в „реалистична“ литература читател и винаги дава някакво правдоподобно обяснение на фантастичните моменти.) И без този в известен смисъл „аксесоарен“ елемент — „данък“ на научната фантастика и своеобразен „допинг“ за въображението, проблематиката би била точно толкова социално-психологически и философски значима.

Това не е трагедия на мутанта, това е трагичната колизия между съвременния интелектуализиран човек и собствената му „изпъдена“ и пренебрегната човешка същност. Вежинов сам подчертава, че героят му е „човек като всички други, от плът и кръв, създаден и роден от хора“. „Това, което се случи с мен — казва самият Неси, — *може да се случи с всички. Зависи по какъв път ще тръгнат хората.*“ Той просто е искал да бъде като другите — щастлив и нещастен, добър и лош — и това е негово право. Но защо именно най-нечовешката страст — към безсмислено унищожение — се е проявила в желанието му да бъде като другите? „Защо не е брал рози? Защо не е възседнал коня на царя Освободител? Защо не е кръстил, че е гений? Защо е убил?.. Ето на тоя въпрос трябва да отговорим.“

Такава постановка насочва анализа към по-дълбоки философско-екзистенциални и психологически проблеми зад привидно „чисто“ научнофантастичната „заявка“. Заплахата е не в генното инженерство. Много по-важно е как и защо

социално-историческото развитие поражда такава духовна инвалидност, кои са вътрешните закономерности за оформяне на съвременната психика с нейните унаследени и придобити качества.

Духовният живот на човека е бил винаги подложен на метаморфози, но сега той стои пред прелом, основен фактор за който е самият социален механизъм. Информационният „бум“, двустранното въздействие на научно-техническия прогрес върху съвременния човек поражда основателната тревога, че *познанието само по себе си не осигурява самосъзнание*, макар оценъчното да се основава на гносеологическия процес. Именно в стремежа си към висша реализация на човешките интелектуални възможности, към идеала си за един „хомо фабер“, човекът лишава интелекта от естествените му извори и импулси, от така необходимото за човешката адекватност „възпитание на чувствата“, налагайки прекален рационализъм и прагматизъм. *Отчужденият от човешкото разум се превръща в реална заплаха за човечеството*. Източник за компенсация са „извъннаучните“ духовни ценности, способни да активират индивидуалното самосъзнание.

Чрез образа на акад. Кавендиш Вежинов директно поставя и интерпретира тези философски проблеми вътре в самото художествено произведение. Според него основен проблем пред човечеството е спирането на процесите на развитие, изчерпването на човешките цели, превръщането на човека от творец в консуматор, пък било даже и на собствения си разум. Оттам идва според него и пълното изчерпване, стандартизиране и опустошаване на човешката душевност, емоционалното „увяхване“ и остаряването на човечеството като цяло, превръщането на човека от „хомо креаторе“ в „хомо консумен“.

Страшната и нечовешка съдба на Неси — едно чисто конструктивно авторово построение, чиято тезисна същност авторът съвсем не скрива, звучи като съвременна притча за тези реални заплахи. Ярکو изявени в капиталистическото общество, те стоят и пред съвременното човечество като цяло. Вежинов е убеден, че човекът няма да създаде свое изкуствено продължение, изградено върху други, нечовешки принципи. Съдбата на героя е доказателство, колко тъжна, илюзорна и безсмислена е идеята по изкуствен, неприроден път да се стигне до човешко съвършенство, до мечтания „хомо супер“. Само постигнатото от човека по пътя на естественото развитие на човешките му качества, само дълбокото изстраждане на духовно-интелектуалната хармония може да го доведе до съвършенство в неговите *човешки измерения*. Всичко друго е насилие и изневяра над природата, за което тя си отмъщава рано или късно.

Вежинов твърди, че когато се изправи пред невъзвратимата биологична гибел, човечеството ще е изстрадало вече истината за своята същност. Тогава то непременно ще знае *какво е това да бъдеш част от живото звено на природата, от неизмеримия безконечен живот — най-висшата истина на битието*. И то ще излезе в пустотата, както са изчезнали преди него — като част от космическата хармония, която непременно ще е съхранила в себе си паметта за живота. Пътят към тази истина от най-висш порядък минава неотменно през голготите на самопознанието и страшния „самосъд“ на равносметката, до постигането на онази вътрешна хармония, която не е нищо друго освен *живот по законите на съвестта*.

За Вежинов човекът и светът са били винаги неделими. Но невероятните темпове на научно-техническата революция пораждат конфликт между изключително динамично „въртящия“ се свят и трудно изменямата, дълбока човешка съкровеност. „Технизирайки“ и „автоматизирайки“ се, създаденият „за благо на човека“ свят в същност парадоксално се дехуманизира. Човекът като еманация на естеството и създаденият от него неприроден свят попадат в дълбок вътрешен асинхрон. Това неизбежно поражда стресове и конфликти, ако не социални (както при капитализма), то психологически или биологични, които в последна сметка също са социални (по последици, ако не по причини).

Този конфликт е въведен като тема още в самото начало на произведението. Неси се събужда, потопен в един познат шум — трясъка на колела и ресори, който се носи над целия град и заглушава всичко друго. Но в железния тропот на машините все по-често просвистяват и острите истерични писъци на спирачките. Страшната и нечовешка съдба на героя е сякаш част от този истеричен предупредяващ писък на вътрешните спирачки на човечеството. Човекът, „първият разговор на природата с Бога“ (Гьоте), е заплашен от тотална екологична колизия, в която той би се оказал извън живото звено на природата, а това би било убийствено за него. Защото за Вежинов „нечовешка“ съдба е равносилно на „страшна“ съдба.

Авторът се надява, че от тази мрачна история читателят ще разбере поне, че „претенциите на епохата надали отговарят на нейната същност“. Тя наистина служи на „благото на човека“, но дали това винаги означава *в името на човека и човешкото*? „На мястото на самия човек — пише Вежинов — тя поставя на първо място неговите *нужди* и главно неговите *права*. Така лозунгът „Всичко за човека“, взет в неговия буквален смисъл, може да се превърне едва ли не в своята практическа противоположност.“¹ За съвременната епоха все още е непостижима вътрешно хармоничната цялостна личност, която не само твори, но и живее „по законите на красотата“. Единствено по този начин човекът би бил способен, както мечтаеше Маркс, „да усвоява за себе си своята всестранна същност по всестранен начин, т. е. като цялостен човек“, като *човек-самоцел* на обществото. Но „да се изгради хармоничната човешка личност е доста по-трудничко, отколкото да се изобрети електронна машина“ — пише Вежинов.

Основната заплаха за човешката цялостност авторът вижда в *насилственото разделение и дисонанс между рационалната и емоционалната същност на човека*. Те сякаш са на различни равнища на развитие, непоправимо е нарушен естественият синхрон между тях и човекът е заплашен от бездуховното съвършенство на „интелектуален робот“.

Защо се получава така, че мисленето, приемано за най-човешко от всички качества на сапиенса, не само не го води към неговата цялостна, единна човешка същност, а насилствено го отчуждава и лишава от нея? В своите интелектуални „дисекции“, изглежда, рационалният скалпел навлиза така дълбоко, че поразява непоправимо собствената си сърцевина, дълбоките си и изконни корени — поразява самия себе си. В края на краищата истинската жертва се оказва „качеството“ на самия разум.

По принцип всеки разум в известен смисъл е „спекулативен“. Но постепенно тази „спекулативна“ практическа насоченост злокачествено хипертрофира. На мястото на човека-самоцел тя поставя предимно неговите практически нужди. Така, разраствайки се, призракът на „практическият разум“ може да се превърне в злокачествен тумор, който унищожава единствено възможната основа на живота според Вежинов — чувството. Защо? Този основен въпрос поставя авторът чрез образа на Неси, който се превръща в своеобразна „патоанатомия“ на явлението.

Начинът, по който е представен героят, поражда усещане за едно предвременно, априорно изградено съзнание, неформизирано в живия живот, почти както се влага то в една мислеща машина. Неси дори няма инстинкти, вложени у него като интуитивно значение. Неговата рационалност не е изстрадана вътрешно, не се надстройва над емоционалния опит, който според автора не само предхожда сетивата, но става и основа за тяхното изграждане. Това е основният *генетичен дефект* на неговата рационалност.

¹ П. Вежинов. Изказване на Апр. лит. дискусия. — Лит. фронт, 8 апр. 1982, бр. 14, с. 4—5.

Умът на Неси е някакво математическо чудо, паметта му е чудовищна. В главата му сякаш непрекъснато цъка един безпогрешен и сякаш страшен с това си качество мозъчен механизъм. С идеалната си математическа съизмереност и изцъклени ясни очи той прилича на гола целулойдна кукла. Такова умствено и физическо „съвършенство“ внушава усещане за нещо неестествено и *затова* почти уродливо. Такъв разум задава въпросите си към света без особено любов-питство. Липсват му чисто човешките импулси към познание. Неговата работа, сведена до безпогрешен ред от дискурсивни логически операции, изпълва целия му живот, ако може да се нарече с тази толкова човешка и многозначеща дума ежедневието му на робот. Единствено в това херметически изолирано от живия живот кабинетно ежедневието той осъществява себе си, по-скоро „консумира“ самия себе си, преди всичко „лакомията и ненаситността“ на своя ум. Естествено трудът не му носи никаква творческа радост, по-скоро „гастрономическо“ удоволствие.

За него няма нищо истинско извън кабинета му. Истината е не в живота, тя е в безпогрешността на логическите операции. Умът работи, за да удовлетвори единствено себе си, необходимостта си от логически действия. Дълбоко отчужден от продуктите на труда си, той се превръща в пълен консуматор дори по отношение на качествата на ума си. *Познанието му е изпразнено от вътрешни цели и импулси, лишено е от други ценности освен от логическа правилност и яснота.* Но това *все още не е истината.* (Логическата правилност често дори противоречи на фактическата истинност. Този парадокс на научното познание отдавна стои пред гносеологията.)

Интересна находка на автора във внушенията с този образ е, че тъкмо в момента, когато Неси е емоционално отчужден от работата си, тогава има „успехи“. Това говори едновременно за формалния характер на неговото мислене и води към идеята, че труд, при който съществува разделение между това, което човек е, и това, което върши, „отчужденият“ труд е не само нечовешки, а и античовешки. Истинският човешки успех идва от отъждествяването на личността с работата, от пълното сливане на субект и обект. Човешки е единствено оня труд, който се превръща в творческо обсебване и сливане със света, чиито продукти стават материално отражение на една духовна реалност. Айнщайн пише, че „състоянието на духа, което дава възможност на човек да върши такава работа, е сходно с онова на молещия се или на влюбения. . . то идва направо от сърцето“.

Истинското познание, човешката истина съвсем не е съвкупността от безпогрешните логически операции, чрез които се реализира умът на Неси. Някоя електронна машина не може да замени творческата дейност на човешкия разум, колкото и да е съвършена, защото в крайна сметка нейното съвършенство — липшеността ѝ от екзистенциални проблеми, се оказва и нейна ограниченост. Някоя машина не притежава единствено човешките катализатори на разума — въображение, интуиция, естетическо чувство. *Синтезът между емоционалната и рационалната същност на човека е предпоставка за една мисловна хармония от много по-висш разред, с дълбоко хуманно съдържание.*

Диференцирайки се, автономизирайки се, развивайки се чисто логически, разумът едновременно деградира и това не е диалектически абсурд. Разраствайки се, той започва да потиска естествените си стимули, катализатори, праизвори — чувствата, въображението, морала, „естетическите мери, които са по-естествени за човека, отколкото инстинктите. Съвсем изчезват интуицията и прозрението като най-природни, най-дълбочинни форми на знание.“ А умът е безсмислен и безпомощен сам. „Лишен от своите стимули, от естествените си жизнени сокове, той започва бързо да запада. Постепенно целият човешки живот започва бавно да изтиква, да забавя своето движение, настъпва пълна ентропия.“

Тази жестока прогноза на Кавендиш идва от реалната опасност, макар още недобре осъзната, такава интелектуално острие да се окаже смъртоносно за човешката страна на познанието, да обезсмисли корените на живота, превръщайки се в тяхно отрицание. Защо? Прекъсната е „пъпната“ връзка със сърцевината на мисловната хармония, с ядрото на всяка истина — *духовността*, *„разумът“* на човешките чувства. Така целият строеж на мисленето би се оказал емоционално изпразнен, нелеп естетически, духовно пуст и безсмислен. Такъв интелект би се оказал жестока човешка пустиня. (Неслучайно именно от метафора на пустотата на рационално съвършения мозък започва Вежинов новелата си.)

Според Кавендиш, ако първоосновата на света е някакво могъщо съзнание, колосален ум — той за нула време би се самоопознал, самоизчислил и пресметнал всички варианти на съществуване. В крайна сметка би се самоизчерпал и завъртял на празен ход. Такъв ум никога не би намерил истинското си удовлетворение, защото никой смислен човешки разум *не е самоцел*, не работи, за да удовлетвори самия себе си. „И току-виж, че се побъркал и се втурнал към другите звезди, поне да изгори в тях и заедно с тях. Така поне би се получила възможността след милиарди години да се осъществи отново. . .“, сливайки се със света, с другите, като част от космическата хармония.

Защото трагедията на отчуждения разум е и в *отчуждението от „другите“*, в прекъсването на духовните нишки с хората и в последна сметка — в *отчуждението от себе си* — най-страшната и самоубийствена степен на отчуждение. А човекът реализира своята цялостна и единна същност именно *чрез другите*. Пътят към личностното осъзнаване е и път към хората и обратно.

Неси се е родил с вродено презрение към тези „смахнати двуноги, които май че се наричат хора“. Той е затворен в себе си, мълчалив и недружелюбен, неспособен на приятелство и привързаност. Никого не е съжалил през живота си. Неприязънта на хората няма значение за него. Вдъхва ужас дори на майка си със своята студенина и нелюбов. Изучава хората не в живота, а чрез книгите за човешко поведение. Смята, че ги познава, но жестоко се лъже, защото не ги разбира. Никога не съжaliaва, че няма душевното съдържание на обикновените хора. „Ако съдеше по Фройд, това нещо бе неизмеримо отвратително. Ако съдеше по Достоевски, то бе по-страшно от бездна. Ако съдеше по своите наблюдения, то бе нещо слабо, неосъзнато и хилаво. Не, не искаше да бъде като другите хора, да споделя тяхната безпътница, тяхната слабост, техния раздиран от страдания и страсти живот.“ И в това е сякаш неговата трагическа вина към живота и главно към себе си.

За него *любовта* не е нищо друго освен детероден инстинкт, начин да освободи мислите си за работа. С равнодушието на духовен кастрат той поглъща „малките мастодонти“ на сексуалното си ежедневие, напълно съгласен с формулата на Фройд, че човекът не бил нищо повече от „нагоноизгласквач“. Любовта като висша човечност, като трагична красота, като духовно притежание и прекрасна зависимост му е чужда и непоносима. „Никой човек няма право да слага друг под своята зависимост. По никакъв повод. Ни със силата, ни със слабостта си. Та това е по-отвратително от всяка политическа тирания.“ Единственият му изход е да умножава фактите на сексуалния си живот, опитвайки се да компенсира духовната си нищета и неспособността си за истински и силни преживявания и привързаности. Неси никога не се визира в себе си, никога не се опитва да се анализира. Всичко, което става у него, е необходимо и логично, причината и следствието са свързани в здраво единство. В поведението му няма необикновени или необясними неща, никаква пукнатина няма в граничния блок на неговата логика. В съзнанието за себе си той е просто „един разумен човек“ — няма пороци, но затова няма и добродетели, не страда, но не е изпитвал никога нито зрънце от човешкото трудно щастие.

„Животът за него е огромна книга, пълна с уравнения и формули. В живота му няма никакви изненади, всички неизвестни получават в крайна сметка своя неотменим — верен отговор. Дълбоко сигурен и уверен в себе си, вътрешните конфликти са му съвсем непознати.“ За него всичко е пределно ясно, той никога не попада в „задънена улица, нито в науката, нито в личния си живот. Никога не губи душевното си равновесие, драмата на мисълта и съмнението, раздиращото чувство за вина са му непознати. Животът му е монотонен, без сринове, но и без душевни извисявания — „водата на живота му бе никак непрозрачна и мъртва“. А истинското познание и самопознание сякаш започва именно оттам — от кръстопътните мятания, от раздиращите вътрешни драми, в които човешкото аз като феникс се ражда отново и отново като за пръв път в живота.

Неси не познава вкуса на съществуването, познат на всеки обикновен човек. Нищо не може да го удиви и учуди. Непознато му е вътрешното стъписване пред тайнството на красотата, пред величието и чудото на живота. Не познава ужаса на безнадеждността, но не знае и цената на безумната човешка надежда въпреки всичко и все пак. Непознат му е „нелогичният“ ужас от човешката крайност. За него всичко — животът — е спокойното съзнание, че ще живее и ще умре някой ден. Но затова не му е познато нито зрънце от земното щастие, неповторимото и само човешко усещане, че си една най-уникална точка на Вселената, в която космическите закони се пресичат по неповторим начин и никога повече така. Непознат му е стремежът да вложи вечността в човешкия си земен миг, а тя е съзнанието, че си частица от вечната светлина на неугасимия Живот, слънчева прашичка от безконечния и безначален Свят, негов бог и създател, а не враг и рушител. Да иска невъзможното — този най-човешки стремеж — е чужд и непонятен за Неси. Това е „прекалено човешко“ и затова, разбира се, нелогично, абсурдно и смешно. Лишен от тези „прекалено човешки“ ценности, той е дълбоко нещастен и сякаш по-страшната трагедия е, че сякаш не съзнава това.

Такова човешко познание, лишено от *самопознание*, би се оказало не само безсмислено, но и антихуманно. Въпреки научно-техническата революция човекът си остава и досега най-голямата и ревниво пазена от природата загадка. „Хората и досега се лутат в догадки и мистификации за всичко, което се нарича *душевен живот*“ — пише Вежинов. А всеки т. нар. прогрес е нереален и безсмислен, а в същност и непостижим, без едно стигащо до човешките дълбини *самосъзнаване* и *самопознаване* — основното знание, така необходимо за човешката адекватност.

Този стремеж е чужд на Неси, както е чужд той на една програмирана машина. Затова и към изкуството като опит на човека да опознае себе си в продуктите на своя дух той има само презрително отношение. Тук Вежинов поставя и въпроса за *ролята и съдбата на изкуството в нашия рационален век*. То не е само „убежище“ за човешката съкровеност, то не е само „инобитие“ на индивида, то е висша духовна еманация на човешката същност, победа на човека над отчуждението и приобщаване към хората и света. То е преди всичко *самоизследване* и *самопознание на човека в продуктите на неговия дух чрез красотата*. Неслучайно именно в красотата Кавендиш вижда път за изход. Но Неси няма никакви сетива за красотата на изкуството, за художествената условност. Той е спял за неговата кондензирана истина, за него то не е нищо повече от „лъжа“, която той просто поглъща, „без да трепне нито едно мускулче на красивото му лице, без да се появи ни най-малка бледа искрица в очите му. Приличаше на змия, която гълта своите жаби и мишки без никакви признаци на лакомия и задоволство — просто за да ги има в стомаха си.“ Човек, който е така дълбоко чужд на изкуството, е чужд и на самия себе си.

За него истината има само едно измерение — математическа точност. Умът му е безпомощен пред света на прекрасното като *висше мислене „по законите*

на красотата“. Безпомощен е пред логиката на парадокса като среща на две от-
правни логически системи, пред логиката на вероятностите, пред алогичното.
Той никога не може да премине собствените си рационални бариери на разума,
конструиран по законите на „лошата“ точност. А според Вежинов *разумът е*
способност за активно мислене, насочено извън самия него. Защото никой ум не
работи, за да задоволява самия себе си. Такъв егоцентричен разум, самосъсре-
доточен единствено в себе си, е безсмислен и безпомощен сам, лишен от естестве-
ните си жизнени сокове, без *въображението*, единствено способно да роди онази
„достатъчно абсурдна“ идея, която по логиката на Нилс Бор би била най-близо
до истината. Защото „всички големи истини са странни. И необясними. Да не
кажа дори свръхестествени, каквито, разбира се, не са“ — твърди Вежинов чрез
Кавендиш. А именно „деформираният“ разум на изкуството понякога ражда
по-интересни идеи, по-странни образи. За необяснимото Кавендиш говори с
явно удоволствие. Зад границите на подредеността, на „елементарните“ истини
ни очаква хаосът на онези „дълбоки и тъмни, като най-тъмните водни бездни“
истини, там долу, дълбоко в *корените на битието*, където е необяснимият, тайн-
ствен първоизвор на живота. А той е *зад границите на мисълта*. Той е познаваем
само за онова знание, което ни учи какво означава да бъдеш живо звено от този свят,
а не негов враг. И това е най-необходимата за човека истина на познанието.
Но тя е постижима само тогава, когато *разумът и емоцията се слепят така,*
че станат съвест.

Кавендиш твърди, че не абстрактното мислене, а човешкото въображение е
най-финият продукт на психическата дейност. Според него човешката практика
показва, че *изкуството като „емоционално мислене“ е висше мислене*, именно за-
щото е основано на комбинативната дейност на въображението. „Истините на
науката остаряват и се забравят, най-гениални учени са опровергавани всеки ден,
докато истините, до които е стигнало гениалното изкуство, са вечно млади и
силни, колкото по-млади и силни са чувствата, които са го породили.“ Дори не-
що повече — с времето тяхната стойност за човечеството нараства.

Едно от условията за интуитивното научно „предчувствие по бездоказател-
ственост“ е критерият на хармоничността, на непротиворечивостта, на симетрич-
ността, а това са в основата си чисто *естетически* параметри. Интелектуалната
интуиция примирява конфликта между рационалното и ирационалното в по-
знавателната дейност на човека. Шелинг нарича „акт на гения“ неочакваната
среща на безсъзнателна със съзнателна дейност. Най-съвършените рационални
теоретични постройки поразяват със своята красота и хармоничност. И не само
това — хармоничността, т. е. красотата, става *критерий за правилността на*
теорията.

Наглед нелогичната връзка на Неси с художничката Фани сякаш изразява
вътрешното теглене на абстрактно-логическото, на чисто рационалното към „сто-
ранността“ и виртуозността на парадоксалното естетическо мислене. Фани го
привлича именно със странния бяг на мислите си, с тяхната лекота и виртуозност.
Неслучайно тя е художничка, човек на изкуството, но отново неслучайно тя е
именно моделиер — нейното изкуство също се е прагматизирало, то е своеобразно
бягство в бутафорното, декоративното, повече стилизация, каквато е и външ-
ността ѝ, без опит да се проникне в скрития смисъл на емоционалното и да бъде
то реасимилирано. А изкуството трябва да „удря като с камшик — през чувствата,
през въображението, да изважда наяве дълбоко скритото в нас, което е единствено
истинско. Иначе не е изкуство.“

Колкото повече се развива човешката рационалност, науката, толкова по-
вече ще нараства духовната нужда на човечеството, а и на самата наука от „пре-
красната неточност“ на художественото, обективизирала „разума“ на човеш-
ките чувства. Единствено изкуството притежава „неповторимата способност да

ни напомня за хармонии, недостижими за систематически анализ“ (Н. Бор). Изкуството е онова познание, което ще преодолее „лошата“ точност на науката и ще я превърне в път към многозначността на света, ще прескочи ограниченията ѝ от трамплина на парадокса и абсурда, на алогизма и неизразимото, на подтекста и асоциацията. То осигурява така необходимото и липсващо на науката *самосъзнание и самопознание*. То е призвано да *гради, изследва и преосмисля човешките ценности*.

В колизията между интелектуализирания човек и собствената му „изпъдена“ и пренебрегната духовна същност *разумът е заплашен да се лиши от обвързаността си с човешките ценности*. И не само това — дълго време „практическият“ разум е бил противоположен на тези ценности, човешкият закон вътре у нас — на законите на обществото. Сякаш в това е коренът на всичките му деформации. *Истинската хуманистична мисъл не може да бъде свободна от ценности — тя им служи*. Иначе тя би се превърнала в сляпа и смъртоносна самоунищожителна сила.

Според Неси единственият смисъл на делата на хората е да дават храна на разума. Той *в нищо не вярва*. Достатъчно му е да мисли правилно. Това изчерпва всички възможности. Представата, че светът се развива само по силата на рационални закони и че усъвършенствването на човека става единствено чрез откриването на тези закони и използването им за „благото на човека“, се оказва погрешна. Самият Айнщайн пише, че не съществува логически начертан път към тези закони: само интуиция, почиваща на подходящо разбиране на житейския опит, може да стигне до тях“. Не трябва да очакваме такова познание да породи човешките ценности, от които ние сами го лишаваме в името на чисто практически цели. Поражда ги именно оня необозрим, тъмен и необясним „като най-дълбоките водни бездни“ свят на човешката духовност. Там са импулсите, дълбоките корени и чистите, хуманни първоизвори на интелектуалното осъзнаване на света и на самосъзнаването на човека. *Защото разум, разделян и противопоставян на духовността, се превръща не в чистилище на духа, а в негов инквизитор, в зловец „призрак“ на разума*.

Разрешението, разбира се, не е в отказ от рационалността, а в *промяна на нейната структура, в разширяването на нейната същност*. Тя трябва да асимилира емоционалността на нова степен. Тук не става въпрос за насилствен електричен синтез, а търсене на вътрешно единство и хармония на рационалния и емоционалния мир на човека, на физическия и нравствения закон, които в природната си основа са дълбоко единни. Трагичното им разделение е отровен плод на „отчуждения“ разум. Пътят към най-важната цел — хармонично развитата личност, е наука-размисъл върху най-великата и най-ревниво пазена тайна на природата — човека с неговата физическа и духовна същност. Пред цялостната единна и неделима мисловност стои задачата да изследва човешката реалност в нейното диалектическо и хуманно единство — като реалност именно на човека — т. е. в единството на физическия (природния) и човешкия (нравствения) закон. Такова познание би реализирало света като универсално единство на физика, биология, етика и естетика.² Може би тук ще се роди и една „одухотворена разсъдъчност“, в която основно място ще заемат и етическите, и естетическите критерии, при която нелогична ще бъде също абстрактната логика, грозотата и духовната пустош на „технократския“ модел на мислене. Едва тогава „разумът ще бъде съвест“, както мечтае Вежинов в последния си роман „Везни“.*

² Вж. А. Балеvски. Единство на физическия и нравствения закон, — Лит. фронт, 24 септ. 1981, бр. 39.

* Статията е писана преди излизането на романа „Везни“. Бел. Е. Б.

Вежинов не остава до констатирането на проблемите. Успоредно с ужасяващата „антиутопия“ за лишения от нравствени сетива интелектуален „компютър“, за деформирания „хомо фабер“ на XX в. Вежинов показва и единствено възможния път за възвръщане към човешките ценности — нравствената гонимост на страданието, откриването на красотата и осъзнаването на любовта и съвестта като главни стойности на живота, като най-изчерпващи символи на човешкото.

Очовечен от духовността, разумът е в основата на нравствения закон върху нас, а какво друго е този закон, ако не *съвест*. Тя не е „суеверие и страх пред някакви неведоми сили или отмъстителни божества“, както твърди Неси. *Тя е човешката отговорност пред самия себе си и пред другите, правото на избор на поведение*. И ако Бог не съществува като някаква Съвест на битието, като възмездие, той не трябва да се измисля, както предлагаше Волтер, а да се създаде в самата човешка душевност като *духовен абсолют*, като *вътрешен нравствен императив и критерий*. В този смисъл самият човек се превръща в бога, когото търси, защото само негово е правото и възможността да се самосъздава, избирайки у себе си човека или звяра, създателя или рушителя, светеца или убиеца. . . .

В самото начало Вежинов монтира един разказ-сън, който играе ролята на ключова метафора към цялото повествование. Той връща съзнанието сякаш в началните времена на „сътворението“, към някакъв праживот и прапамет, когато животът е още в своя първоизвор, съзнанието — в своите корени. Той търси праосновите на човешката душа в нейното детство, в онова правреме, където „митът е у дома си и където се държат *пранормите и праформите на живота*“ (Т. Ман).³ Митосът е в началото на човешкото съзнание и самопознание, той е в основата на колективното съзнание на човечеството, логосът се корени в митоса. Неси сякаш не носи у себе си обединяващия хората като единен организъм митос на колективното подсъзнателно. Но да се отхвърли митосът, да се излезе от първичните му типове и архитипове означава човек да изгуби представа за собствената си човешка идентичност.

Затова и „патологичната“ рационалност на Неси търси отдушник в сънищата като пробудени „митични“ видения на *подсъзнателното самопознание*, като дълбоко скрита същност на човека, издаваща неговата сподавена душевност. Съсредоточили огромна духовна енергия в емоционалната си памет, събудените древни образи и метафорични модуси на съзерцание са пробиви в човешкия митос и път към дълбоко и съкровено общочовешкото. Защото подсъзнанието е „изпъдената или обидена памет“, „неудовлетворената памет“, „греховната или забранената памет“, всичко, което човек е потискал у себе си в името на „здравия разум“ дори когато това е безсмислено. Там са и корените на тъмни и дълбоки истини от висш порядък, недостъпни като че ли на „дневна светлина“ за трезвия разсъдък, неподвластни на анализиращия му скалпел. В тях намира убежище подсъзнанието, изморено и изплашено от „жестокото“ съвършенство на „висшите пластове“. Там е началото на конфликта между „низшите“ и „висши“ пластове, навярно там — *още в корените* — трябва да се търсят и чистите извори на хармонията.

Първата картина е внушение за красотата, но ледена, нечовешка, почти жестока в своето съвършенство, неизмерима чистота и математическа хармоничност. Непрекъснато се натрапва внушението за *безкрайна синьобяла ледена пустот*,

³ Т. М а н. Очерк за моя живот (1930). — В: Литературна есенстика в 2 тома. Т. I. Време и творчество. С., 1978.

празен свят. Това е проекция на мъртвото и нечовешко съвършенство на възприемащото картината съзнание — механичен ум — „изряден, точен, великолепно смазан, който денем и нощем бръмчи в жестоката кутия на черепа му“. Това е самодостатъчното и самодоволно отчуждено съзнание, което „няма нужда от никого и от нищо — ни отвън, ни отвътре“. Но в един момент, когато жестоката машина на ума си почива и дава свобода на подсъзнанието, се появява видението на китовите като съдбоносен символ на човешки топлата красота и сила на заедността и приобщеността, на благородната красота и спокойното величие на живота. Могъщо, царствено и красиво е това видение. Така сънят става предметен символ на вътрешната жажда за красота, любов и взаимност. А любов и красота за Вежинов са две равнозначни понятия. (Неслучайно Неси си спомня за този сън точно когато се влюбва.) Тази гледка е колкото невероятна, толкова и съдбоносна за съзнанието — като пробив в духа хармония, в други измерения на истината, като възможност за друго съществуване, като *проблясък от историческото предбитие на емоционалната памет.* (А може би като предчувствие и мечта по постигнатата хармония, като „спомен“ от бъдещото „прераждане“ на самоунищожилia се в края герой. Неслучайно в композирането се налага усещане за кръговост — началото звучи като някакво продължение — на края може би. . .) За пръв път Неси изпитва огромно емоционално напрежение (сякаш иска да си спомни нещо много важно за себе си) и онова така човешко, вътрешно нямно стъписване, хипнотизиран от красотата, силата и мощта на това видение-мечта. Той просто мълчи и гледа, смутен като никога, като никога тревожен: „Преди всичко то бе невероятно истинско и красиво.“ За пръв път истина и красота при него са свързани и затова за пръв път е безпомощен да проникне в същността на явлението — той няма сетива за красотата.

А истинско според Вежинов е само дълбоко скритото у нас. Но Неси е духовен слепец за красотата на душевното преживяване, няма вътрешни сетива за собствените си подсъзнателни копнежи. Когато не му достига знание, той не се доверява на интуицията и инстинкта, а търси да подчини красотата отново на собствените си рационални измерения: „Възможно като действителност, логично като действие, реално като време. Истинско и *затова* красиво.“ И все пак то остава непонятно, чуждо и тревожно, защото красотата не се вмести в тези рамки, те са твърде примитивни и недостатъчни, отнесени към нея. Диалектиката между красота и истина за него е непонятна.

Затова след срещата с Кавендиш Неси се усеща „някак стъписан“. Истините на учения не се вменстват в непоклатимата му логика. Светът, който той доскоро така успешно е класифицирал и подреждал в съзнанието си и затова той му изглеждал покорен, прост и подвластен, изведнъж му се струва объркан и хаотичен, защото не се подчинява на неговата система. Тогава той за пръв път усеща, че зад всичко това, което вижда и което така лесно достига с ума си, има нещо „дълбоко и тъмно, като най-тъмните водни бездни“. То е онази невидима стена, която стои между него и хората. Тогава за пръв път дълбоко и силно му се прииска да бъде като другите. Непознаемостта на стената, която го отделя от хората, подтиква Неси към самопознание и самоизследване. Той разбира, че неговият път не води към истинско познание, защото по него онази „тъмна и дълбока истина“ (на човечността) остава непознаваема. Тогава подсъзнанието интуитивно се насочва към ирационалните ресурси като път към дълбинните екзистенциални истини.

Житейските преживявания сякаш разместват пластове на подсъзнанието и в механизма на сънищата му се вмъкват ярки и силни отрязъци от историческата памет. Така Вежинов открива пътя не само към „синхронен“, но и към „диахронен“, дълбочинен анализ на човешката психика. Той я „разчита“ като

оркестрова партитура, в която цялото бъдеще като синтез от сегашно и минало в същност се съдържат в миналото. Защото единствено в „надвремето“ на човешката душевност Времето е „вечно присъстващо и неизкупимо“ (Т. Елиът, „Четири квартета“). Така един от пътищата към себе си се оказва *възвръщането към историческата памет*.

Така подсъзнателно героят прави първата крачка към самопознанието. Но *решаващата е самоприемането*. Именно нея той не би могъл да направи, ако е разбрал и частица истина за себе си, след като е дошъл съдът на съвестта и равновесието. В момента, в който разбира истината за своята нечовешка същност, Неси убива човека, който я е осъзнал — единствения си приятел. Образите на Кирил и Неси са своеобразни „образни синоними“ на една и съща идея, образи-метафори на едно и също явление, но дадено в различна степен на условност. Кирил е човешкият двойник на Неси, явлението в неговите човешки измерения. Неси е неговият гротесков, хиперболизиран образ. Унищожавайки единствения човек, който знае истината за него, Неси сякаш иска да се освободи от собствения си образ, от истината за себе си, убива сякаш собствения си призрак. Убива го, сякаш за да докаже, че онази стена, която отделя човека от нечовека, са именно *етичните ценности*. Защото отчужденият човек, човекът извън обществото е бог или звер, създател или рушител, светец или убиец. Неразпъван на голготата на истинското човешко страдание, бог, създател той не може да бъде, затова става убиец, доказвайки, че човекът може да бъде по-лош и от животното, когато се превърне в животно.

Но това преживяване „като мъртва бяла светкавица“ раздира за миг душата му (за пръв път тук Вежинов говори за душа у Неси) и сякаш прорязва пролом в закрънялата емоционална памет. Там, в началото на живота, при извора на човешкото страдание, в корена на болката и безпомощността пред разрушителните стихии, той вижда сам себе си. „Видя се свършено гол, изранен, с отчаяно вдигнати към небето ръце. Брегът бе стръмен и каменист, край него течеше страшна черна вода, не просто река, а стихия, влачеше грамадни изкоренени дървета. Корените им стърчаха и се виеха като ръце на удавници сред вълните.“ Това връщане към корените на човешкото страдание сякаш е началото на неговото реално осъзнаване. Според Вежинов емоционалната памет по своята същност предхожда всяка друга памет, чувството е първопричина или първооснова на съзнанието. Неслучайно Неси се мъчи да си припомни с цялата вътрешна сила, на която е способен, именно чувството, което го е разтърсило.

Но защо точно тогава убива? Нали чувствата са неотменно качество на живота, основа на човешката съвест? Наистина „разумът не може да противоречи на големите човешки чувства. Това е алогично — вътре в самото съзнание да си противоречат и взаимно отричат неговите положителни категории.“ Но у него не е изграден вътрешният закон — регулатор между тях — *съвестта, категория колкото на логоса, толкова и на духа*. Разумната и логична мярка за хората все още не е съвест, както твърди Неси, като вяра, като глас на „вътрешния съдия“, като „второ аз“ на човека. У него не е изграден *мостът, висшият синтез, регулаторът между разума и чувствата*, а това са *етичните ценности, точката, в която се срещат логосът и емоцията, пространството на излекувания разрыв между тях*. Тази *трета основна категория на човешката същност* се ражда в житейското познание, в живота чрез хората и за тях.

Съвестта като *самопознание на чувствата чрез разума, като одухотворена разсъдъчност* е и *красота*. Неслучайно Достоевски виждаше спасението на света именно в красотата, защото тя е творецът на този вътрешен закон, тя възвръща човека към собствената му духовна същност. Затова и Кавендиш вижда единственото спасение за героя в любовта като идентична с красотата — „ма-

гическата реалност“ на духовния живот на човека. Единствено любовта е онази чудна възможност да се върне към самото си начало и да започне всичко отново и като за пръв път в живота.

И наистина именно любовта става оня душевен трус, който разтърсва пластовете на вкаменената душевност и в бездната на емоционалната прапамет той съзира онова, което го връща към човека у него. Тя събужда закърнелия спомен за острата и древна, нечовешка мъка по най-меките коси и изкълваните от гарваните очи на любимата жена. Събудила се е болката любов, така жива, „сякаш току-що се беше родила“. Поразен от силата на непознатото му чувство, за пръв път героят изпитва истинско нечовешко изумление и неистов стремеж отново да си възвърне намерената за кратко, макар и дълбоко трагична красота на човечността. „Сега с все сила му се искаше да задържи тоя човешки и нечовешки миг в себе си, да го започне, преди да е изчезнал завинаги.“

Неслучайно Хегел нарича съвестта „*пребиваване в самия себе си*“. Тя е път към самоприемането или неприемането на собствената личностна природа — решаваща стъпка към хармонизирането на човешката личност, към реалното човеколюбие. Преминал през страшния самосъд на съвестта, пробудена от страданието, от красотата и любовта, той прави своя *човешки избор* — смъртта като единствено възможно изкупление на греха пред живота и в същност — пред себе си, като самонаказание и път към тайнството на човечността.

Като библейско предсказание звучи космически мащабната, апокалиптична сцена на избора. Трагично-баладична е патетиката на пределно обобщените образи, изведени до космически категории-символи: студената, истинска, силна и трагична нощ, тежкото небе, хоризонтът, облаците, луната и онова заплашително и безмилостно море, което изглежда „бяло, твърдо и остро като лезвие на сабя“, сякаш лезвието на възмездието и съвестта. Огромният и силен вятър така плътен, сякаш излиза от някаква гигантска тръба, с искрици лед в студените си струи, също недвусмислено внушава асоциации с библейския Страшен съд. Но този е още по-страшен, защото е самосъд на вътрешния съдия, заградил го „със страшна сила“ в жестоката космическа красота на самонаказването. „И летеше той, безпаметен и искрящ като падащ метеор, обгърнат от своите бели пламъци, готов всеки миг да се стопи и изчезне.“ Ако Доротей, реализирайки възвишено човешкото у себе си, летеше нагоре, Неси лети надолу, в бездната (на подсъзнанието, на самосъзнанието), към онова *отвъдно*, което според Св. Игов „може да се интерпретира и като *завръщане* (к. а.) в предлогични състояния (архаични, колективно несъзнавани). . . и като *отиване* в някакви отвъдлогични състояния, като художествено предвещание за бъдеща (или по-точно — възможна) човешка хармония“⁴.

Така Бездната се превръща в семантичен аналог на митологичния *кладенец*, символизиращ входа в долния свят, временната смърт и възкръсването на посвещаваните в тайнството на човечността. Защото, както пише Т. Ман, „човечността е тайна. Защото самият човек е тайна и всяка човечност почива на страхопочитание пред тайната на човека.“ В митологичната парадигма на кладенеца се съдържа и значение на *източник на собственото подсъзнание*, в което човек се среща със смъртта. Той е и кладенец на паметта, на историята, тъй като преминаването през смъртта е изход зад емпирическите пространствено-временни предели във вечното (универсалното), както в миналото и бъдещето, актуализуеми в настоящето. За Т. Ман „набезите на познанието към предисторията или към нощта на неосъзнатото се докосват и съвпадат назад в дълбочините на времето е равносилно на навътре, в дълбините на душата“⁵. Така, *осмислена едновременно като смърт и възкресение*, тук Бездната става символ на

⁴ Св. Иг ов. Отвъд барьерата. — Пламък, 1979, кн. 11, с. 42.

⁵ Т. Ман. Пак там.

възкръсването на Човека чрез болката и любовта, чрез страданието и съвестта — вечните извори на човешкото.

Така и самоубийственият, самонаказващ скок на Неси в бездната, и неистовият, възвисяващ копнеж на Доротея към висините на непостижимо човешкото стават един и същ израз на копнежа по хармония и щастие, които се изкупват единствено с цената на страданието и любовта. Затова, летейки надолу, към човешкия свят вътре в себе си, Неси лети в същност към бялото, с очи, изкълвани от гарваните, лице на любимата жена, която го чака там някъде долу, в края на Бездната, лети към страданието и любовта.

Истината и любовта са двете най-изчерпващи човешката бездна категории, символ на единството на природния и нравствения закон. Разглеждайки една без друга, те са съмнителни ценности. Така в сливането на Логоса и Духа, на интелектуалната и емоционалната същност на човека, Вежинов утвърждава висша, човешки изстрада на хармония, наречена Съвест, която като вътрешен стожер на човешката душевност винаги се е крепила на нравствената необходимост от Самосъд, от Равносметка, от Възмездие.

Страданието е единственият човешки път към моралното познание, към върховната тайна на човешкото битие, която не е нищо друго освен „нравственият закон у нас“ — съвестта. Именно тя е онова вътрешно око, което избира между злото и доброто, заложили дълбоко у нас. Тя реализира ценностите ни чрез *правото на избор* и така ни превръща в човеци. Тя е човешката сила, която противостои на произвола и води към хармонията. Тя не е само вродена интуиция — човекът е длъжен да я изстрада като социален и емоционален опит. Тя е *глубинното вътрешно знание, какво е това да бъдеш част от този свят, от този живот, от хармонията и логиката на битието, а не негов враг и рушител*.

Защото, за да се реализира като личност, човекът трябва да има вътрешен критерий за онази бариера, която е длъжен да прекрачи в пътя към себе си и към другите, за да стигне до най-нужната на човека хармония — нравствената. Но и за онази, която никога не трябва да си позволи да прекрачва. Защото зад нея е карамазовското „Все е позволено“ — а то значи, — умъртвяване на Бога у нас, на нравствения закон, който избира между светеца и убиеца вътре у нас, а то значи — умъртвяването ни като човеци. А нашата цел е общество, което издига духовността като символ на човешкото.